ÖTÜKEN

Hayatın Dinamiklerinden Yazınsal Metne

Tanzimat Romanı

(Sosyolojik ve Anlatıbilimsel Bir İnceleme)

Tamer Kütükçü

ÖTÜKEN

YAYIN NU: 1277
KÜLTÜR SERİSİ: 739

T.C.
KÜLTÜR ve TURİZM BAKANLIĞI
SERTİFİKA NUMARASI
16267

ISBN 978-605-155-640-6

Kitabın bütün yayın hakları Ötüken Neşriyat A.Ş.'ye aittir.
Yayınevinden yazılı izin alınmadan, kaynağın açıkça belirtildiği
akademik çalışmalar ve tanıtım faaliyetleri haricinde,
kısmen veya tamamen alıntı yapılamaz;
hiçbir matbu ve dijital ortamda kopya edilemez,
çoğaltılamaz ve yayımlanamaz.

ÖTÜKEN NEŞRİYAT A.Ş.®
İstiklâl Cad. Ankara Han 65/3 • 34433 Beyoğlu-İstanbul
Tel: (0212) 251 03 50 • (0212) 293 88 71 - Faks: (0212) 251 00 12
İnternet: www.otuken.com.tr
E-posta: otuken@otuken.com.tr

Editör: Göktürk Ömer Çakır
Kapak Tasarımı: Zafer Yılmaz
Dizgi-Tertip: Ötüken
Kapak Baskısı: Yeditepe Ofset
Baskı: İmak Ofset Basım Yayın San. Ve Tic. Ltd. Şti.
Sertifika Numarası: 12531 Tel: (0212) 444 62 18
İstanbul- 2018

TAMER KÜTÜKÇÜ, Boğaziçi Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nde öğrenim gördü. Edebiyat eğitiminin yanı sıra, lise yıllarında Bakırköylü eski ses sanatkârlarından Figen Haceroğlu'dan repertuar, fakülte yıllarında ise müzikolog-besteci Gönül Paçacı'dan Türk müziği tarihi ve sosyolojisi dersleri aldı. Türk edebiyatı ile musikisi ilgi alanlarının başlıcalarını oluştururken, her iki alanda da kayda değer ölçüde (2017 itibariyle sayıları 100'ü aşan) neşriyata imza attı, pek çoğu hikâye ve makale alanında olmak kaydıyla kimi ödüller aldı. Halen Sabancı Üniversitesi'ndeki öğretim görevliliğini ve yanı sıra akademik çalışmalarını sürdürmektedir.

Yazarın Ötüken Neşriyat yayınları arasında çıkan diğer kitapları:

Radyoculuk Geleneğimiz ve Türk Musikisi [musiki-inceleme] (2012)

Geçmiş Zamanların, Mekânların ve Hatırlamaların Rafında: Kadıköy'ün Kitabı [şehir tarihi-hatırat] (2014)

İş Dünyası İletişim Rehberi: İş Hayatının Farklı Alanlarında Dili Etkili Kullanma Stratejileri [iletişim-dil] (2015)

İçindekiler

Önsöz 9
Osmanlı'nın Kuruluşundan Bu Yana Olan"Değişim ve Yenilenme"..... 13
"Değişim ve Yenilenmenin" 19. yy.'daki Durumu 18
Yeni Bir Edebiyatın ve Yeni Türlerin Doğuşu 23
1. Eski Türlerin Kendi İçinden Yeni Bir Tarz, Yeni Bir Akım Yaratamaması .. 23
2. İdeolojik Propaganda İçin Yeni Türlerin Çok Daha Elverişli Oluşu 36
3. Yeni ve Batılı Bir Osmanlı Entelijansiyasının Oluşumu 40
4. Yeni Bir Edebiyatın ve Buna Bağlı Olarak Yeni Bir Tür Olan Romanın, Siyasal Otoritece de Desteklenmesi 42
5. Osmanlı'daki Diğer Halkların Yeni Türlere İlgisi ve Bunun Yarattığı Sinerji..... 45
Oluşan Yeni Edebiyatın -Roman Özelinde- Nitelikleri 54
İlk Roman Meselesi..... 59
İlk Türk Romanı mı, İlk Türkçe Yazılmış Roman mı? 59
Tefrika Romanlar 62
Osmanlı-Türk Romanının İlk Temsilcileri ya da Nam-ı Diğer "Tanzimat Romancıları" 63

Roman İncelemeleri

"Evliliğin Modernizasyonu"
Taaşşuk-ı Talat ve Fitnat..... 71
Şemsettin Sami

"Yeni Sayfiyeler, Kamusal Alan ve Edep"
İntibah..... 126
Namık Kemal

•

"Modernleşmekle Batılılaşmak Arasındaki Eşiğin İki Tarafında"
Felatun Bey İle Râkım Efendi..... 181
Ahmet Mithat

•

"Fuhuş, Fahişelik, Kadınlık, Erkeklik"
Henüz On Yedi Yaşında..... 235
Ahmet Mithat

•

"19. yy. Anadolu Köyünde Modernleşme"
Bahtiyarlık 284
Ahmet Mithat

"Kadın, Meslek ve Musiki"
Udi 334
(Fatma Aliye)

•

"Modernleşen Toplumda Cariyelik, Kölelik"
Sergüzeşt 376
(Samipaşazade Sezai)

•

"Modernleşmenin Depreştirdiği Bir Hastalık (?): Kıskançlığın Öyküsü"
Zehra 432
(Nabizade Nazım)

•

"Merkez ve Lider Eksenli Bir Osmanlı Milliyetçiliği"
Turfanda mı Yoksa Turfa mı? 470
(Mizancı Murat)

•

"Fetişizmin Gölgesinde Işk'ı Yitirmek ya da Hiçleşmenin Romanı"
Araba Sevdası 527
(Recaizade Mahmut Ekrem)

Kaynaklar 583

Dizin 594

Önsöz

"Tanzimat romanı", Türk edebiyatının belki de üzerinde en fazla çalışılan yazınsal evrelerinden biridir.[1] Bunda, öyle sanıyorum, söz konusu dönemin bir başlangıç teşkil etmesi ve yeni bir tür olarak romanın doğuş sürecine karşılık gelmesinin kayda değer bir payı söz konusudur. Bu çalışmaların, her birinin, dönem romanını "anlamada" ve Türk roman tarihi içinde daha sağlıklı bir biçimde konumlandırmada önemli bir işlevi üstlendiklerine kuşku yoktur.

Yine de bu bağlamda esaslı bir zafiyeti ve buna bağlı yok sayılamaz bir eksikliği, göz ardı etmemek gerekir. Öyle ki, bu çalışmaların -çok çok büyük bir oran teşkil eden- genelinde, ekseriyetle "dönemin edebî akımları" ve "yazarların yazınsal kişilikleri" üzerinde durularak, -bu hususların sonucunda ortaya çıktığı bir olgu olarak kabul edilen- eserler, ağırlıklı olarak bu iki ölçüt nazarında incelenmiş, değerlendirilmişlerdir. Bu bakımdan, genel anlamda, söz konusu çalışmalarda "dönemin hâkim edebiyat çizgisinin içinden romana bakış" gibi bir tavrın egemen olduğunu söylemek mümkündür. Bu tavır kuşkusuz asla "yanlış" bir tavır değildir. Bununla beraber, diğer tüm güzel sanatlar gibi, edebiyatın, dolayısıyla romanın da asıl gayesinin hayatı (ama ayniyle, ama bir dönüşümü içererek) aktarmak olduğunu ihmal ettiğinden, söz konusu tavır, eksik, hatta zaman zaman "sığ" değerlendirmeler ortaya koymaktan kendisini kurtaramamıştır. Öncelikle şunu belirtmeli ki, bir sanat dalı olarak edebiyat, "hayatı, kendi iç mekanizmalarını kullanarak metinsel alana aktarma" pratiği üzerinde var olur. Bir başka ve daha yalın bir ifade ile, yazar, hayata "bakar" ("bakmak" eylemi, burada olabilecek en geniş anlamda kullanılmaktadır) ve orada

[1] Bkz: İsmail Habip Sevük, *Tanzimat Devri Edebiyatı* (İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1951), 336 s.; M. Orhan Okay, *Tanzimat Edebiyatı: Yeni Türk Edebiyatı Ders Notları* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1990), 173 s.; İsmail Parlatır, *Tanzimat Edebiyatı* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2011), 701 s.; Ali İhsan Kolcu, *Tanzimat Edebiyatı* (Erzurum: Salkımsöğüt Yayınları, 2011), ssy.; Hüseyin Tuncer, *Tanzimat Edebiyatı* (İzmir: Akademi Kitabevi, 1996), 370 s.; Saadettin Yıldız, *Tanzimat Dönemi Edebiyatı* (Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2006), 257 s.; ayrıca edebiyat tarihleri içinde ilgili döneme ilişkin bölümler vs., vs…

gördüklerini (aynı durum "görmek" eylemi için de geçerlidir) edebiyatın iç aygıtlarını kullanarak metne dönüştürür ve hayatı böylece bir başka düzlemde (edebiyat düzleminde) temsil etmeye çalışır. O nedenle, bir edebiyat metnini incelerken; şu iki unsura yoğunlaşmak, hayatî bir noktada yer alır: 1.) Eserin temsil etmeyi hedeflediği dönem itibariyle, hayatın varoluş biçimi, dinamikleri ve ayrıntılarında neler vardır? 2.) Yazar, edebiyat aygıtlarının hangilerini, ne şekilde kullanarak hayatı metinsel düzleme taşımaktadır ve bu yazınsal eylemlerin anlatıma "katkıları" nelerdir? Bu iki izleğin ardı sıra gidilmediği müddetçe, edebiyatın asıl işleyiş mekanizması ihmal edilmiş olacağından, bir metnin de incelenemesi hakikatte tam olarak yapılmış olamayacaktır. Ne yazık ki, (zaman zaman bu dikkatlerin kimi örneklerine rastlansa da) dönem romanını inceleyen söz konusu çalışmalarda sistematik olarak bu izleklerin gözetildiğini söylemek güçtür.

İşte bu nedenle, bu kitapta, Tanzimat romanı öncelikle bu iki unsur temelinde vaki bir yaklaşım dâhilinde incelenmiştir. Bu bağlamda, romanlar incelenirken, temsil edilen zamandaki (gerçek, yaşanılan) hayata ilişkin sıklıkla tarihsel ve sosyolojik olgulara/bilgilere yer verilmiş, öte yandan başta Gerard Genette olmak üzere narratologların/anlatıbilimcilerin "yaşamsal ögelerin nasıl metinsel düzleme aktarıldığı" hususundaki kuramsal çalışmalarına başvurularak, söz konusu "dönüştürme işlevi" tanımlanmaya çalışılmış ve bunun temsile/anlatıya katkıları üzerine kimi değerlendirilmelerde bulunmaya gayret edilmiştir. Bu yapılırken, özellikle dönemin yaşantısını "anlamaya" katkıda bulunacağı düşünülen -döneme ilişkin- tarihsel değeri haiz pek çok fotoğraf da kitaba yerleştirilmiş; ayrıca Tanzimat romanının ortaya çıkış serüveni de, bu konuda kimi yeni yaklaşımlar ve itirazlar içerir biçimde, bir giriş bölümü dâhilinde çalışmaya eklenmiştir.

Bu hususta önemli bir boşluğu dolduracağı inancını taşıdığım çalışmanın, konuyla akademik anlamda ilgilenen kişilere olduğu kadar, edebiyat ve romanseverlere de bir rehber teşkil etmesi temennisiyle...

Tamer Kütükçü
(Sabancı Üniversitesi)

Giriş
Osmanlı'da Roman Türünün Doğuşu

Osmanlı'nın Kuruluşundan Bu Yana Olan "Değişim ve Yenilenme"

Osmanlı edebiyatı, -20. yy.'da yazılmış edebiyat tarihlerinin önemli bir bölümünde tanımlandığı gibi- statik, 19. yy. ortalarına gelene değin hemen hemen pek az şeyin değiştiği bir yazınsal geleneğe sahip değildi. Bu açıdan, edebiyatta sürekli bir akış (yenilenme ve değişim) aslında hep vardı.

Bu yenilenme ve değişimi görmek için, öyle sanıyorum, ayrıntılı araştırma ve gözlemleri şimdilik bir kenara bırakmak ve dönemlerin "kanonunu" belirleyen temel eserlere bakmak bile yeterli olacaktır. Bu itibarla, belki ilk başta, 13. yy. edebiyatının başyapıtlarından Mevlana'nın *Divan-ı Kebir*'inin ruhunu teşekkül ettiren derin tasavvufu ve hikemi, yanı sıra Fars edebiyatı, özellikle Şems-i Tebrizi izlerini hatırlamak yerinde olur.[1] 14. yy.'da Gülşehrî'nin *Mantıku't Tayr*, Mesud bin Ahmed'in *Süheyl ü Nevbahar*, Ahmedî'nin *İskendernâme* adlı eserlerinde aynı tasavvufî, hikemî, didaktik tavır, bu kez eserin reel düzlemdeki konusunun önüne geçerek devam eder.[2] 15. yy.'a gelindiğinde ise, "XIV. asırda olduğu gibi dinî, tasavvufî, destanî ve ahlakî eserler bulunmakla beraber, bunlar bir önceki asrın halk tipi destanî mesnevilerine nazaran, daha edebî ve daha olgunlaşmış eserlerdir."[3] Üstelik, yazınsal alana dâhil edilen konular ile bundan da önemlisi konuların dâhil ediliş

---

[1] Mine Mengi, *Eski Türk Edebiyatı Tarihi* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2003), s. 46.

[2] Ayrıntılı bilgi ve karşılaştırmalar için bkz: Ahmet Atilla Şentürk, *XVI. Asra Kadar Anadolu Sahası Mesnevilerinde Edebi Tasvirler* (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2002), s. 51, 53, 67.

[3] Şentürk, *a.g.e.*, s. 4.

biçimlerinde de farklılaşmaların gözlendiğini göz ardı etmemek gerekir. Sözgelimi Süleyman Çelebi'nin *Vesiletü'n Necat*'ı (Mevlid-i Şerif'i) önceki yüzyılların mesnevileriyle mukayese edilemeyecek kadar, somut ve "temsilî olmaktan uzaklaşan" bir dünyaya ait, bu bağlamda belki de tasavvufî sayılamayacak kadar "gerçekçi" bir metindir. Keza, aynı yüzyıl mesnevilerinden Ref'î'nin Hurufiliği anlattığı *Beşâretnâme*'si, görünürde tasavvufî düşünceyi apaçık bir biçimde içeriyorsa da, önceki yüzyıllarda olduğu gibi tasavvuf değerlerini genel ve soyut bir ilkeler dizgesi halinde insanoğluna aktarmak düşüncesinden öte, çok daha pragmatik bir metin sıfatıyla, Hurufiliğin "propagandasını" yapar niteliktedir ve bu ince ayrım, kabul edilmeli ki oldukça dikkate değerdir.

16. yy.'da, bu pragmatik ve dünyevî atmosferin gelişiminden ayrı düşünülemeyecek bir yönelimle, özellikle II. Bayezid dönemi itibariyle "beşerî aşkı" anlatan mesnevilerin sayısında ciddi bir artış gözlenir.[4] *Leyla vü Mecnun* mesnevisi (ki bu asırda Behiştî, Ahmet Sinan Çelebi, Hakîrî, Kadimî, Celilî, Sevdaî, Larendeli Hamdi, Celalzâde Salih, Halife, Atayî gibi şairlerce yeniden yeniden kaleme alınacaktır[5]), özellikle Fuzulî'nin samimiyet ve lirizm dolu üstün bir sanat örneği eserinde, zirve bir aşk hikâyesi olarak ortaya çıkar ve her ne kadar - önsözünde dile getirildiği vechile- "alt metinde" tasavvufî manada bir yolculuğu temsil etmek emelindeyse de; "üst metinde" beşerî aşkı tasavvufun -aşka erdem katan- en derin incelikleri ile bezeyen, gerçekte manevî iklimi çok güçlü, dört dörtlük bir (beşerî) aşk hikâyesi ortaya koyar.

17. yy.'a gelince, hayli ilginç bir gelişimle, "yerel konuların, toplum yaşantısından kesitlerin ve yöre tasvirlerinin yazıldığı"[6] mesnevilerin yazınsal gelenekte apayrı bir duruş teşekkül ettirdikleri görülür. 18. yy.'da ise, dinî-tasavvufî mesneviler iyice azalarak[7], yerini, "alegorik metinlere" –ki Şeyhî'nin *Hüsn ü Aşk*'ı bunun en yetkin eseridir- ve "şehrengizlere" bırakır. Enderunlu

---

[4] Şentürk, *a.g.e.*, s. 4.

[5] İskender Pala, "Leyla ve Mecnun" maddesi, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 27 (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003), s. 161.

[6] Mengi, *a.g.e.*, s. 199.

[7] Ahmet Kartal, "XVIII. Yüzyıl Klasik Türk Edebiyatı: Mesneviler," *Turkish Studies*, volume 6/1 (Kış 2011): 212.

Enderunî Fazıl'ın *Zenannâme* adlı eserinden bir sayfa

Fazıl'ın – Hindistan'dan Yeni Dünya (Amerika)'ya kadar birçok coğrafyanın erkek güzellerini anlattığı[8]- *Hubannâme*'si, yine Fazıl'ın bu kez kadın güzelleri anlattığı *Zenannâme*'si, Vahid Mahdumî'nin *Lalezar* isimli Yenişehir Şehrengizi, Mustafa Fennî'nin *Sahilnâme*'si, Ruhî'nin *İstanbulnâme*'si, dönemin bu bağlamdaki kayda değer eserlerini oluşturur.[9] Kuşkusuz, 18. yy.'a içkin bu dönüşümleri, "önceki mesnevileri konu ve işleyiş bakımından tümden reddeden" sert kırılmalar olarak değerlendirmek doğru olmayacaktır; ancak yine de geleneğin içinde kayda değer anlamda bir devinime ve yol ayrımlarına kapı araladıkları ortadadır.

Aynı devingen yapı, yalnız mesnevi formu ile sınırlı olmayıp, diğer türler için de geçerlidir. O kadar ki, divan edebiyatı uzmanları, bugün, şairi bilinmeyen bir gazelin –pek çok vaka ve örnekte- hangi yüzyıla ait olabileceğinin, eserin üslup ve dil özelliklerine bakılarak büyük ölçüde tespit olunabileceği kanaatindedirler. Bu durum bile, "farklı tarihsel dönemleri birbirinden ayıracak ölçüde" bir değişim/gelişim olgusunun varlığını apaçık bir biçimde ortaya koymaktadır.

---

[8] Kartal, a.g.m., s. 223.

[9] Kartal, a.g.m., s. 224-225.

Aslına bakılırsa, "sürekli bir yenilenme ve dönüşüm" halini, bu "merkezî" formlar haricinde, kanonik olmayan türler ve bu türlere ilişkin örnekler üzerinden de betimlemek olasıdır; ancak, bu aşamada, söz konusu yenilenme ve dönüşümün niteliği ve 19. yy.'da neden çok daha farklı bir dinamizmle hayat bulduğu üzerinde yoğunlaşmak kanaatimce daha anlamlı olacaktır.

Zannediyorum, -bütünüyle 19. yy.'a özel- bu dönüşümün ritmini belirleyen, en temelde iki dinamik vardı: Birincisi "toplumsal yapıdan", ikinci ise "edebiyatın kendi iç hareketliliğinden" kaynaklanan iki ayrı belirleyici etkendi bu.

Toplumsal yapı temelli dinamik, 13. yy.'dan 19. yy.'a değin, yaşam biçimlerinde, değer yargılarında değişimin görece sınırlı kalmasına dayanıyordu. Bundan, elbette ki, söz konusu altı yüzyıl içinde bu topraklardaki yaşam biçimleri ile değerlerinin hiç değişmediği sonucu çıkarılmamalıdır. Sözgelimi, 14. yy.'da sosyalleşme alanları olarak camiler ve cami bahçeleri mahallenin merkezinde çok önemli mevkie sahipken; 16. yy.'dan sonra kahvehaneler bu "görevi" devralacak, hatta o kadar ki zaman içinde birer kültür ve sanat mekânı olmalarının yanı sıra, -sosyalleşme ve düşünce alışverişi etkinliği ile- sarayın tehdit olarak gördüğü "tehlikeli" mekânlar haline geleceklerdi. Benzeri bir biçimde, 14. yy. toplumunun yemek ya da eğlence zevki de, 18. yy. toplumu ile aynı değildi. Ama yine de, kim ne derse desin, çok daha sathî ve "kendi içinde muhafazakâr" dönüşümlerdi bunlar ve temelde pek çok unsurun -adeta yol çizgileri gibi- sabit kaldığı bir dünyadan söz etmek olasıydı. Edebiyat da, tüm bu süreçte, görece durağan bu hayattan beslenir ve onun değerlerini temsil ederken, çok çok radikal değişimlere ihtiyaç duymayacaktı.

Edebiyattaki yenilenmeyi ve dönüşümü 19. yy. öncesinde sınırlayan bir diğer dinamik ise, edebiyatın bizatihi kendi iç değerlerinden besleniyordu. Her ne kadar ilk başlarda Fars şiirinden ve İslam kozmogonisinden epeyce beslenmiş ve yaşadığı hayatı temsil etmede bu "harici" metaforlardan fazlasıyla yararlanmışsa da, neticede bu edebiyat yine de dışa kapalı, yerel (olmaya endekslenen) bir edebiyattı. Öyle ki, siyasal ilişkilerin kurulduğunu, karışılıklı olarak seyyah kültürü üzerinden "gidip gelmelerin" var olduğunu bildiğimiz Avusturya, Fransa ya da İngiltere edebiyatlarından ya da